#

قرآني عملي الاهيات

عملي الاهيات (Applied Divinity) الله تعاليٰ تي ايمان جي عملي طريقن کان واقف ڪري ٿي. الله تعاليٰ تي ايمان جهڙيءَ ريت زبان جي اقرار (اقرار باللسان) سان گهربل آهي، ساڳيءَ ريت هي به گهربل آهي ته تصديق بالقلب يعني دل جي سچاين ساڻ الله تعاليٰ جي فرمانبرداريءَ کي زندگيءَ جو مقصد تسليم ڪيو وڃي.انسان زمين تي الله تعاليٰ جو خليفو آهي، ان خلافتي ڪردار جي ادائگيءَ لاءِ الله تعاليٰ وحي جي تعليمات جي رهنمائي عطا ڪئي آهي. ان جي روشنيءَ ۾ اطاعتِ خداونديءَ جي عملي طريقن جو شعور عملي الاهيات جو موضوع آهي. الاهيات جو عقيدو (Faith) انسان کي الله تعاليٰ جي شڪر، تقديس ۽ عبادت جي اصولن (Principles)، تصورات (Concepts)۽ علامتن (Symbols) کان واقف ڪري ٿو. جڏهن ته عملي الاهيات انسان کي الله تعاليٰ جي شڪر، تقديس ۽ عبادت سان وابستگي (Devotion)، سگهاري ڪري ٿي. انسان جي شخصيت کي ارتقا جا مشاهدا (Observations) پسائي ٿي. ۽ انهن ٻنهي جي درستگي ۽ بگاڙ جي نتيجن (Results) کان واقف ڪري ٿي.

اهڙيءَ طرح عملي الاهيات الله جي نه تبديل ٿيندڙ قانونن جي بنياد ۽ مُحرڪ جوتعين ڪري ٿي. قرآن مجيد ۾ الله تعاليٰ جي انهن نه تبديل ٿيندڙ قانونن جو تفصيل موجود آهي. جن جي ڄاڻ ذريعي انسان جي مثان ايمان جا عملي طريقا واضح ٿي اچن ٿا. انهن طريقن کي ڄاڻڻ جي نتيجي ۾ انسان کي پنهنجي عملن ذريعي هڪ طرف الله تعاليٰ سان پنهنجي شڪر، تقديس ۽ عبادت جي حقن جي ادائگيءَ جو شعور پختو ٿئي ٿو ۽ ٻئي طرف ان ٻين لفظن ۾ عملي الاهيات دراصل ايمان جو عملي اظهار آهي جنهن سان انساني سماج جي فلاح ۽ ترقيءَ جا بنياد مضبوط ۽ مستحڪم ٿيندا آهن. ٻين لفظن ۾ عملي الاهيات دراصل ايمان جو عملي اظهار آهي، جنهن سان اسان کي پنهنجي خالق جي ڏسيل تخليقي مقصدن نباهڻ لاءِ اتساهه ملي ٿو.

عملي الاهيات جو تفصيل سمجهڻ لاءِ اسان کي الله تعاليٰ جو اهو تعارف سمجهڻو پوندو جيڪو وحيءَ جي ذريعي ان پاڻ سمجهايو آهي.

قرآن الله تعاليٰ جي ذات جو تعارف هن ريت ڪرايو آهي:

لَيۡسَ كَمِثۡلِهٖ شَيۡءٌ (الشوريٰ-11)

ان جي مثل ڪابه شيءِ ناهي، ڪنهن به شيءِ سان اوهان ان جي مشابهت نٿا ڏئي سگهو.

لَا تُدۡرِكُهُ الۡاَبۡصَارُ وَهُوَ يُدۡرِكُ الۡاَبۡصَارَ (انعام-103)

انسان جون نظرون ان کي ڏسي نٿيون سگهن، پر هُو انسان جي نظرن کي ڏسي رهيو آهي.

#

قُلۡ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ ۚ﴿۱﴾ اَللّٰهُ الصَّمَدُ ۚ﴿۲﴾ لَمۡ یَلِدۡ ۬ۙ وَ لَمۡ یُوۡلَدۡ ۙ﴿۳﴾ وَ لَمۡ یَکُنۡ لَّہٗ کُفُوًا اَحَدٌ ﴿۴﴾ (سورة اخلاص)

الله اڪيلو آهي. بي نياز آهي، ان کي ڪنهن جي محتاجي ڪانهي، نہ ان مان ڪو پيدا ٿيو آهي، نہ هُو ڪنهن مان پيدا ٿيو آهي ۽ نہ ڪا هستي ان جي درجي ۾ برابريءَ جي آهي.

الله تعاليٰ جي صفتن جو تعارف قرآن هن ريت ڪرايو آهي.

قُلِ ادۡعُوا اللّٰہَ اَوِ ادۡعُوا الرَّحۡمٰنَ ؕ اَیًّامَّا تَدۡعُوۡا فَلَہُ الۡاَسۡمَآءُ الۡحُسۡنٰی ۚ (الاسراء-110)

اي پيغمبر! ڪين چئو تہ خدا کي الله جي نالي سان سڏيو يا رحمان چئي سڏيو، جنهن بہ صفت سان سڏيو ان جون سموريون صفتون حُسن ۽ خوبيءَ جون صفتون آهن.

قرآن ۾ الله تعاليٰ جي ٽن بنيادي صفتن جو ذڪر موجود آهي:-

ربوبيت جي صفت:

يعني جيئن الله تعاليٰ جي خالقيت ڪائنات ۽ ان جي هر شيءِ پيدا ڪئي آهي، اهڙيءَ ريت ان جي ربوبيت هر مخلوق جي پالنا جو سامان پڻ مهيا ڪيو آهي.

وَمَا مِنۡ دَآبَّۃٍ فِی الۡاَرۡضِ اِلَّا عَلَی اللّٰہِ رِزۡقُہَا

"زمين ۾ ڪوبہ چرندڙ جاندار اهڙو ڪونهي جنهن جو رزق الله جي مٿان نہ هجي." (هود-6)

رحمت جي صفت:

هن ڪائنات ۾ جيڪا بہ خوبي ۽ ڪمال آهي، اُهو ان ڪانسواءِ ڪجھ ناهي تہ الاهي رحمت جو ظهور آهي.

ذٰلِکَ عٰلِمُ الۡغَیۡبِ وَ الشَّہَادَۃِ الۡعَزِیۡزُ الرَّحِیۡمُ ۙ﴿۶﴾ الَّذِیۡۤ اَحۡسَنَ کُلَّ شَیۡءٍ خَلَقَہٗ (سجده – 6، 7)

اهو الله آهي لڪل توڙي ظاهري شين جو ڄاڻيندڙ، طاقت وارو، رحمت وارو، جنهن جيڪا شيءِ ناهي، حُسن ۽ خوبيءَ سان ناهي.

عدل جي صفت:

هن دنيا جي ڪارخاني ۾ تعمير، جوڙ، سونهن ۽ سوڀيا مان جيڪو ڪجھ بہ آهي ان مان عدل ۽ توازن ظاهر ٿئي ٿو. فطرت جي تقاضا آهي تہ ڪائنات ۾ ربوبيت ۽ رحمت سان گڏ پڇاڙو ۽ مڪافات پڻ هجي تہ جيئن نقصان ۽ فساد جو ازالو ٿئي.

مٰلِکِ یَوۡمِ الدِّیۡنِ "حساب ڪتاب جي ڏينهن جو مالڪ آهي." (فاتحہ-3) ۾ پڻ عدالت الاهي جو اعلان آهي.

#

قرآن مجيد ۾ ايمان بالله يا توحيد جا ٽي پهلو بيان ڪيا ويا آهن:

1- **توحيد في الربوبيت:** قل اعوذ برب الناس: يعني انسانن لاءِ اڪيلي پالڻهار جي پالنا وارن قانونن اپنائڻ سان انسان پالڻهار جي حفاظت جي دائري ۾ اچي وڃي ٿو.

2- **توحيد في الصفات:** ملک الناس: يعني انسانن جي اڪيلي حاڪم ۽ مالڪ جي تصرفات جي احڪامن ۽ ضابطن اختيار ڪرڻ سان انسان احڪم الحاڪمين جي حفاظت جي دائري ۾ اچي ويندو آهي.

3- **توحيد في العبادت:** اله الناس: يعني انسانن جي اڪيلي خالق ۽ معبود ڪي عبادتن ۽ نيازمنديءَ سان سمورا حق حوالي ڪري انسان الله تعاليٰ جي حفاظت جي دائري ۾ اچي ويندو آهي.

هيءُ پيغمبر انسانيت جي ذريعي ايمان وارن ڪي قرآن جي هدايت جو حتمي ۽ آخري پيغام آهي جيڪو هڪ لحاظ کان سموري قرآن جو خلاصو آهي. قرآن جي ٻين قانونن وانگر انهن قانونن ۾ پڻ ڪابہ رعايت ناهي.

توحيد في الربوبيت ڇا آهي؟

جڏهن ماڻهو الله تعاليٰ جي ربوبيت واري توحيد جو اقرار ڪندو آهي تہ هُو عقل جي پوري شعور ۽ دل جي سمورين گهرائين سان اڪيلي، ڪائنات جي پالڻهار جي پالنا وارن قانونن ڪي پنهنجي زندگيءَ ۾ اختيار ڪندو آهي. قرآن حڪيم ۾ الله پنهنجي پالڻهاريءَ قانونن جو تعارف هن ريت ڪرايو آهي:

1- الله سمورن جهانن جو پالڻهار آهي ۽ ان جي پالنا سيني لاءِ عام آهي.

2- زمين تي ڪوبہ اهڙو جاندار ڪونهي جنهن لاءِ الله تعاليٰ رزق جو بندوبست نہ ڪيو هجي.

3- خالق ڪل شيءِ. رب ڪل شيءِ، هر شيءِ جو پيدا ڪندڙ بہ اُهوئي آهي ۽ هر شيءِ جو پروردگار ۽ مالڪ بہ اهوئي آهي.

4- رزق جا سڀ ذريعا ان جا ئي عطا ڪيل آهن. ايستائين جو زمين ۾ نشونما جي صلاحيت بہ ان جي ئي حڪم سان آهي. اَمْ نَحْنُ الزّٰرِعُوْنَ (الواقعہ-64) ۽ زمين ڪي پاڻيءَ جي عطا بہ ان جي ئي بندوبست سان آهي. (اَمْ نَحْنُ الْمُنْزِلُوْنَ۝ (الواقعہ -69))

قرآن جي روءِ سان الله تعاليٰ جي پالڻهاريءَ قانونن ڪي عملي طور تي اختيار ڪرڻ جون صورتون هي آهن:

1- جهڙيءَ ريت الله تعاليٰ جي پروردگاري عام آهي، اهڙيءَ طرح ايمان وارن ڪي سندس نيابت جي ذميداري ادا ڪندي عام ربوبيت جي نظام ڪي انفرادي زندگي ۽ اجتماعي زندگيءَ ۾ قائم ڪرڻو آهي، تہ جيئن سمورن انسانن ڪي رزق جا هڪجيترا موقعا ۽ وسيلا حاصل ٿين. ائين:

(الف) ماڻهو پنهنجي ضرورتن کان وڌيڪ مال الله تعاليٰ جي راهہ ۾ خرچ ڪرڻ جو پابند آهي. قرآن مجيد ان جو حڪم زڪواة، انفاق ۽ العفو سان ڏنو آهي.

#

(ب) پنهنجي نگرانيءَ ۾ شامل سمورن فردن جي ذميداري سهڻي طريقي سان سرانجام ڏي.

(ج) اهڙن مقصدن لاءِ ٿيندڙ اجتماعي ڪوششن ۾ عملي طور تي شريڪ رهي.

2- جڏهن هر شيءِ جو خالق اهوئي آهي ۽ پالنا جا انتظام ڪندڙ بہ اُهو ئي آهي، انسان نائب طور مليل شين جو فقط امين آهي امانت جي تقاضا هيءَ هوندي آهي تہ اُهي شيون اصل مالڪ جي مرضي ۽ منشا سان استعمال تي سگهن ٿيون. انسان جو پنهنجو اختيار ختم ٿي وڃي ٿو. انسان کي اُهي امانتون پنهنجي حقدارن تائين پهچائڻيون آهن. هن جهان ۾ ڪاميابي ۽ سرخروئي لاءِ اُهائي ان جي آزمائش آهي.

جيڪڏهن انسان توحيد في الربوبيت جي انهن تقاضائن ۽ لوازمات کي پورو نٿو ڪري ۽ الله تعاليٰ جي عطا ڪيل رزق کي پنهنجي جاگير قرار ڏيئي اسراف ۾ استعمال ڪري ٿو يا پنهنجي عياشيءَ واري آرام طلب زندگيءَ ۾ وڃائي ٿو يا پنهنجي اولاد جي اٽڪٽ آرام ده مستقبل جي نذر ڪري ٿو تہ پوءِ اُهو توحيد جي قرآني تصور جو منڪر آهي ۽ ان جو الله تعاليٰ تي ايمان، الله جي ٻڌايل طريقن مطابق نہ آهي.

توحيد في الصفات ڇا آهي؟

قرآن حڪيم اسان کي ٻڌائي ٿو:

1- الله تعاليٰ جي هستي جامع ڪمالات آهي ۽ پوري ڪائنات جي مٿان سندس ئي حاڪميت آهي. هُو پنهنجي اقتدار ۽ اختيار کي پنهنجي جوڙيل قانونن مطابق استعمال ڪندو آهي. اُهي قانون ٿوس ۽ غير متبدل آهن. ڪائنات جي گوناگونيءَ ۾ سيارن ۽ ڪهڪشائن جي نظام کان وٺي اسان جي شمسي نظام تائين سمورا سيارا ۽ گرهہ الله تعاليٰ جي مقرر وقتن ۽ قانونن جي پابندي ڪري رهيا آهن ۽ ان ۾ ڪنهن کي بہ تبديليءَ جو اختيار ڪونهي. ان جو نتيجو هيءُ آهي تہ ڪروڙين سال گذرڻ باوجود ڪائنات جي نظام ۾ ڪابہ ابتري يا فساد رونما ناهي ٿيو.

انهن ڪائناتي قانونن وانگر انسانن جي انفرادي ۽ اجتماعي زندگيءَ کي فساد ۽ تباهيءَ کان بچائڻ لاءِ خالق طرفان قانونن مقرر آهن جن تي عمل ڪرڻ سان انسانن جي انفراديءَ ۽ اجتماعي زندگيءَ کي بہ اهائي ڪاميابي ۽ استحڪام ملي سگهي ٿو ۽ انسان احڪم الحاڪمين جي حفاظت جي دائري ۾ اچي سگهي ٿو. قرآن اسان کي ٻڌائي ٿو تہ الله تعاليٰ جا جوڙيل قانون سندس صفتن ۾ جلوه گر آهن. الله تعاليٰ جي انهن اڻ ڳڻين سمورن صفتن جو جامع سندس ربوبيت، رحمت ۽ عدالت جون ٽي مرڪزي صفتون آهن. انسانن کي انفرادي ۽ اجتماعي زندگيءَ لاءِ ضابطن جو بنياد اُهي ئي صفتون آهن.

2- انسان کي الله تعاليٰ زمين تي پنهنجو خليفو بنائي موڪليو آهي. ان حيثيت ۾ الله تعاليٰ جي صفتن جو پوئلڳ ٿيڻ جو پابند آهي. انسان ذات جون پنهنجون بنيادي صفتون هڪ محدود ۽ سميٽل شڪل ۾ خود خدا جي ذات جو عڪس آهن. تنهنڪري انساني شخصيت جي نشونما تڏهن ئي ٿي سگهي ٿي ۽ هُو ڪماليت ۽ سرخروئي تڏهن ئي حاصل ڪري سگهي ٿو جڏهن الله تعاليٰ جي صفتن کي پنهنجو معيار بڻائي.

#

الله تعاليٰ جي صفتن جو تابعدار بڻجڻ لاءِ سماج ۾ جتي پنهنجي انفرادي ڪوشش جي ضرورت آهي، اتي ان کان وڌيڪ اجتماعي ڪوشش ۾ شريڪ ٿيڻ سان انهن مقصدن کي حاصل ڪري سگهجي ٿو. خلقِ خدا سان همدردي ۽ خير خواهي، بيڪسن سان مهربانيون، مسڪينن ۽ محرومن جي بحال ڪاري ۽ اهڙيءَ طرح بندگي ۽ ٻانهپ جون ٻيون ذميداريون هڪ ته ماڻهو انفرادي طور تي به ادا ڪري سگهي ٿو پر انهن ڪمن لاءِ وڌن نتيجن جو تعلق ظالماڻي نظام جي تبديلي ۽ عدل ۽ انصاف واري اجتماعي نظام قائم ڪرڻ سان آهي. تنهنڪري سماج مان ظلم ۽ زيادتيءَ واري نظام جي خاتمي جي انقلابي ڪوشش ۽ سماجي تبديليءَ جي تحريڪن ۾ عملي شرڪت انسان جي خلافتي ڪردار جي ادائگيءَ جون لازمي تقاضائون آهن. ان ڪانسواءِ توحيد جو ڪوبه ڏنڏلو ۽ رواجي تصور اسلام جو تصور نه آهي. انهن تقاضن ڪانسواءِ جيڪڏهن ڪو توحيد تي عمل جي دعويٰ ڪري ٿو ته اُهو سخت غلط فهميءَ جو شڪار آهي.

مختصر لفظن ۾ توحيد في الصفات هيءَ آهي ته الله تعاليٰ جهڙيءَ ريت هن ڪائنات جو خالق آهي. اهڙيءَ طرح ان کي هلائيندڙ احڪم الحاڪمين آهي ۽ هُن پنهنجي سموري مخلوق لاءِ ضابطا مقرر ڪيا آهن، انسان کي اشرف المخلوقات جي حيثيت ۾ پنهنجو نائب بڻائي پنهنجي صفتن جي پيرويءَ جي ذريعي ڪيس پنهنجي ذات جي ترقيءَ جو رستو ٻڌايو آهي. تنهن ڪري توحيد في الصفات جي تقاضا هيءَ آهي ته:

1- انسان الله تعاليٰ جي ٻڌايل ضابطن جو پنهنجي انفرادي ۽ اجتماعي زندگيءَ جي سمورن مسئلن ۾ پابند آهي.

2- الله تعاليٰ جي صفتن جو رنگ پنهنجو پاڻ تي غالب ڪري. ۽ انهن صفتن جي برڪت ۽ اثرن سان خدا جي مخلوق لاءِ پاڻ کي ڪارائتو ثابت ڪري، ته جيئن ان ريت الله تعاليٰ جي قرب ۽ رضا جو حقدار بڻجي سگهي.

3- خدائي نظام جي قيام لاءِ ٿيندڙ اجتماعي ڪوشش ۾ باقائده عملي حصو وٺي.

توحيد في العبادت

الله تعاليٰ توحيد جي اعتقاد لاءِ ڪلمي طيب جا لفظ ٻڌايا آهن: لاالٰه الاالله. هن ڪلمي جا ٻه حصا آحن. هڪ سلبي يعني سڀ ڪان پهريائين باطل ڪان انڪار. هن ڳالهه جو يقين ۽ هن حقيقت جو اعتراف ته دنيا ۾ ڪابه هستي ناهي جيڪا عبادت ۽ اطاعت جي حقدار هجي، جنهن کي آقا تسليم ڪجي ۽ جنهن کي حاجت روا مڃجي. ڪلمي طيب ۾ سيڪاريل انڪار ان ظالماڻي نظام ۽ سماج ڪان به آهي جيڪو خدا جي مخلوق کي پنهنجي جبري غلاميءَ ۾ آڻي ٿو. ان خوف جو به انڪار آهي جيڪو ڏاڍ ذريعي فردن ۽ قومن تي مسلط ڪيو ويندو آهي. مطلب ته اهو انڪار سمورين باطل ۽ سرڪشيءَ سان قابض، فرعونن، طاقتور سرڪش آمرن، قارونن ۽ آذري مذهبي پيشه ورن ڪان بغاوت جو پيغام آهي. جڏهن ان ريت زمين صاف ٿي وڃي ته ان تي نئين عمارت جي اڏاوت سولي ٿي پوي ٿي.

#

ڪلمي پاڪ جو ٻيو پهلو ايجابي آهي. يعني سمورين طاغوتي قوتن جي انڪار بعد هن ڳالھ جو اقرار تہ الله تعاليٰ هڪ ئي قوت اهڙي آهي جنهن جي اطاعت ضروري آهي ۽ انهيءَ لاءِ ئي ٻانهپ جا سمورا حق آهن، جيڪو ڪائنات جو خالق آهي ۽ پنهنجي تخليق جي سمورين ضرورتن ۽ نفعي نقصان جو علم رکي ٿو. جيڪو انهن ضرورتن پٽاندڙ قانون ٺاهيندو آهي. جيڪو اشرف المخلوقات جي عزت جو محافظ آهي ۽ پيغمبر ۽ ڪتابن جي ذريعي انسان جي عزتِ نفس کي لتاڙجڻ کان بچائڻ سندس مرضي ۽ مشيت آهي. جنهن جو فيصلو ۽ حڪم حرفِ آخر جي حيثيت رکي ٿو. هُو پنهنجي سلطنت جي ذري ذري تي پنهنجي حڪمن جي بجا آوري چاهي ٿو ۽ سندس حڪمن تي هلڻ کانسواءِ ڪوبہ چارو ڪونهي. سندس اختيارن کي ڪوبہ چئلينج نٿو ڪري سگهي ۽ هُو پنهنجي اقتدار ۾ اڪيلو آهي. سڀ سندس آڏو سر بسجود هوندا آهن ۽ هُو ڪنهن آڏو جهڪندو ناهي. الله جون اُهي سموريون معنائون فقط الله تعاليٰ جي ذات ۾ موجود آهن. ڪوبہ فرشتو، جن يا ٻي مخلوق انهن صفتن جي مالڪ ناهي. تنهنڪري ٻانهپ جا سمورا حق، سموريون محتاجيون سڀ نيازمنديون، سڀ عبادتون، سڀ تقاضائون ۽ سڀ وابستگيون انهيءَ ذات جي ئي لائق آهن. راضپو بہ انهيءَ ذات جو ڪپي ۽ ڀروسو بہ انهيءَ ذات تي هجي.

سموري ڪائنات ۾ حڪم ۽ حڪومت پڻ الله تعاليٰ جي آهي. پوءِ جيڪڏهن ڪو شخص يا گروھ الله تعاليٰ جي ان اختيار ۾ دخل اندازي ڪري پنهنجي جبر ۽ تسلط سان انسانن يا قومن کي غلام بڻائي وٺي ۽ انهن جي وسيلن تي قابض ٿي وڃي تہ اهو عمل الله تعاليٰ جي مالڪيءَ جي اختيار ۽ حڪم ۾ شرڪ بڻجي پوي ٿو. تڏهن الله تعاليٰ جي مشيت انهن غلام فردن ۽ قومن جي آزادي چاهيندي آهي، تہ جيئن آزادي ۽ انصاف ڀريو معاشرو ميسر ٿئي جتي هُو ڪنهن بہ ڏاڍ ۽ ظلم کانسواءِ الله تعاليٰ جي احڪامن تي عمل ڪري سگهن.

اهوئي سبب هيو تہ حضرت موسيٰ عليہ السلام بني اسرائيل جي آزاديءَ جو مطالبو فرعون آڏو رکيو. فَأَرۡسِلۡ مَعِيَ بَنِيٓ إِسۡرَٰٓءِيلَ (الاعراف-105) فرعون چيو "مون کانسواءِ ڪوبہ رب ۽ حاڪم ڪونهي." ان ڪانپوءِ حضرت موسيٰ عليہ السلام بني اسرائيل کي فرعون جي غلاميءَ مان ڪڍي آزاديءَ جي نعمت سان سرفراز ڪرڻ جو ڪم شروع ڪيو تہ جيئن هُو آزاد ماحول ۾ حقيقي خدا جي احڪامن جي پابندي ڪري سگهن.

سمورن نبين جي تعليم ۽ جدوجهد ۾ انهن قومن جي غاصبن ۽ جابرن سان مزاحمت جي جدوجهد جو ذڪر قرآن وري وري ڪيو آهي. خود پيغمبر اسلام ﷺ جن پنهنجي دؤر جي سرڪش طاقتور ظالم مڪي جي سردان سان مسلسل جهاد ڪري انهن جي جبر ۽ ڏاڍ جو خاتمو آندو. ان دؤر جي ٻن غاصب عالمي طاقتن قيصر ۽ ڪسريٰ جي خاتمي کي پنهنجي نبوي مشن جي مقصدن ۾ ڳڻايو. توحيد جو بنيادي تصور پڻ انسان کي سمورين غلامين کان نجات ڏيارڻ آهي. انسان جي ذهني غلامين، انفرادي غلامين ۽ گروهي ۽ قومي غلامين کان نجات ڏياري هڪ الله تعاليٰ جي عبديت ۽ امن ۽ سلامتيءَ جي نظام ۾ آڻڻ توحيد جو اصل مقصد آهي. تنهنڪري توحيد جي تصور مان انساني آزادين کي جيڪڏهن ڪڍي ڇڏجي تہ اهو تصور پنهنجو روح ۽ جامعيت ٻئي وڃائي ويهندو.

#

مختصر لفظن ۾ توحيد في العبادت کي انسان جو عملي طرح مڃڻ هيئن آهي تہ:

1- جهڙيءَ ريت خالق ۽ رب هستي الله تعاليٰ جي ذات آهي، ساڳيءَ طرح اسان جي سمورين عبادتن، تقديس ۽ شڪر جي مستحق ذات پڻ اُهائي آهي. اهڙيءَ ريت ڪوبہ اهڙو ڪونهي جنهن کي ذات باري تعاليٰ جي صفتن ۾ شريڪ ڪجي.

2- اسان جو جيئڻ مرڻ، اسانجون نمازون ۽ اسانجون قربانيون سڀ الله تعاليٰ لاءِ آهن. ۽ اسان کي وحي جي ذريعي جيڪا تعليم ڏني ويئي آهي اسان انهيءَ کي ئي زندگيءَ جو ضابطو مڃيون.

3- اسان کي کپي تہ جيڪي فرد ۽ قوتون طاقت يا ڏاڍ جي زور تي فردن، گروهن يا قومن کي غلام بڻائي سندن محنت ۽ وسيلن مان ناجائز فائدو حاصل ڪن انهن سان مقابلي ۽ مزاحمت واري پيغمبري طريقي جي پيروي ڪريون ۽ جيڪي فرد يا جماعتون اها جهد سرانجام ڏيئي رهيون هجن انهن جوڀرپور ساٿ ڏنو وڃي.

الله تعاليٰ زندگي گذارڻ جو باقي تفصيل پنهنجي نازل ڪيل ڪتاب قرآن حڪيم ۾ کولي بيان ڪيو آهي ۽ پيغمبر اسلام صلي الله عليہ وسلم جي زندگي قرآن حڪيم تي عمل جو مثالي نمونو آهي. ان جي روشنيءَ ۾ اسان الله تعاليٰ سان عملي تعلق، تعبد ۽ تخلق قائم ڪريون. اُهائي عملي الاهيات آهي.